
WSTĘP

1. Cele pracy

Podstawowym celem pracy jest określenie tempa chrystianizacji Kujaw jako obszaru peryferyjnego władztwa Piastów. W związku z tym rozpatrywany będzie szereg zagadnień związanych z konwersją religijną społeczności zamieszkującej ten teren oraz z rozwojem struktur kościelnych na wczesnych etapach kształtowania się, a następnie funkcjonowania domeny piastowskiej. Ta bliska peryferia (Kujawy) zostanie dodatkowo porównana – pod kątem niektórych procesów – z ideowym i politycznym centrum władztwa Piastów: Wielkopolską, co powinno wskazać, czy istnieją duże różnice w stopniu schrystianizowania obu krain. Szczególnie interesujący, a zarazem kluczowy w kontekście czynionych rozważań wydaje się problem cmentarzysk oraz obrządku pogrzebowego; warto tutaj wskazać, które jego cechy mogą potwierdzać porzucenie wierzeń pogańskich na rzecz religii chrześcijańskiej i czy w ogóle takimi zjawiskami można miarodajnie określać poziom zaawansowania procesów związanych z konwersją religijną. Wydaje się bowiem, że część zjawisk obserwowalnych w obrządku pogrzebowym nie musi wskazywać na zmianę religii, a jedynie na stabilizację pewnych zachowań funeralnych oraz na pogłębioną ewangelizację danych społeczności lub jeszcze inne wydarzenia znajdujące odzwierciedlenie w sferze sepulkralnej. Wobec tego należy bliżej przyjrzeć się takim problemom, jak: inhumacja i kremacja oraz najstarsze cmentarzyska szkieletowe, chowanie zmarłych na cmentarzyskach przykościelnych, pogańskie obrzędy pogrzebowe, czyli tryzny, występowanie wyposażenia grobowego z podziałem na dary grobowe, przedmioty osobiste i szczególnie te związane ze sferą kultu pogańskiego i chrześcijańskiego, orientacja zmarłych, układ ciał, występowanie trumien oraz kurhanów. Te cechy obrządku/obrzędów pogrzebowych warto rozpatrzeć w szerszym kontekście, szczególnie źródeł pisanych, odnoszących się do obszaru władztwa Piastów i ogólnie Europy Środkowo-Wschodniej.

Chcąc dokonać powyższych rozważań w odniesieniu do kujawskich cmentarzysk, należy przeprowadzić ich selekcję i wytypować określoną liczbę nekropoli z tego obszaru, które staną się obiektem dalszych studiów. Typowanie to może wzbudzać pewne kontrowersje, ponieważ niektóre cmentarzyska (szczególnie te bardzo słabo

rozpoznane) trzeba pominąć w dalszych deliberacjach. W tym przypadku szczególnie ważny jest poziom wiarygodności chronologii danych cmentarzysk, gdyż tylko te stanowiska, których datowanie nie wzbudza większych kontrowersji, mogą być obiektem kolejnych rozważań. Wynikiem tych dywagacji powinno być wskazanie, czy chrześcijaństwo i wierzeniowość pogańska znajdują po 966 r. odzwierciedlenie w materiale funeralnym z terenu Kujaw oraz czy na podstawie tych obserwacji można mówić o szybkiej, czy raczej powolnej, przebiegającej etapami chrystianizacji?

Kolejnym celem pracy jest próba określenia czasu oraz okoliczności, w których Kościół Piastów zainteresował się stworzeniem osobnej diecezji dla obszaru Kujaw, co mogło skutkować wzmocną chrystianizacją miejscowych społeczności. W związku z tym rozpatrzenia wymaga problem biskupstwa lub biskupstw w Kruszwicy oraz we Włocławku, a szczególnie ważne wydaje się wyjaśnienie, czy geneza tej pierwszej diecezji sięgała czasów panowania Mieszka II, czy może jednak był to twór dopiero dwunastowieczny? Ustalenia te powinny zatem wskazać, czy wcześniej omawiane zjawiska, obserwowalne w obrządku pogrzebowym na cmentarzyskach kujawskich, są kompatybilne z powstaniem dla Kujaw osobnej/osobnych diecezji. Omówienie więc problemu biskupstwa/biskupstw wymaga nie tylko podsumowania dotychczasowych hipotez, ale również skrupulatnej oceny źródeł pisanych oraz poszerzenia podstawy źródłowej o materiał archeologiczny oraz ten z zakresu historii sztuki, a dotyczący najstarszych obiektów sakralnych z Kruszwicy i Włocławka.

Następnym celem pracy będzie związane ustosunkowanie się do problemu archidiaconatów i dekanatów z uwzględnieniem Kujaw, który to problem był już w historiografii wielokrotnie poruszany. Natomiast znacznie więcej uwagi należy poświęcić zagadnieniu wczesnych parafii (organizacji parafialnej). Tematyka ta zostanie wprawdzie rozpatrzona na szerszym tle porównawczym. Celem będzie więc udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy na ziemiach władztwa Piastów można mówić o wczesnej organizacji parafialnej lub wielkoparafialnej, sięgającej początkami okresu panowania Bolesława Chrobrego. W celu wyjaśnienia tego zagadnienia zostanie wykorzystany materiał porównawczy dotyczący innych domen środkowoeuropejskich (Arpadów i Przemyślidów). Jednocześnie dla terenu Wielkopolski z drugiej połowy X w. i pierwszej połowy XI stulecia rozpoznam problem liczby kościołów, ich lokalizacji (świątynie grodowe czy wiejskie?) oraz wielkości powierzchni, dostępnej w tych obiektach dla wiernych. Materiał ten powinien wskazać, czy w ogóle w czasach panowania pierwszych Piastów istniało jakiegokolwiek zaplecze do realnego stworzenia organizacji parafialnej, co potwierdziła część uczonych. W końcu w Wielkopolsce, stanowiącej centrum domeny piastowskiej, proces stabilizacji i rozwoju struktur kościelnych winien być obserwowalny znacznie szybciej niż na Kujawach. Powyższe rozważania będą więc wartościowe pod względem porównawczym dla kościołów z terenu Kujaw, które staną się tematem dywagacji w kolejnej części opracowania.

Wreszcie następnym istotnym celem, jaki postawiono w pracy, jest wskazanie liczby oraz miejsc lokalizacji kościołów i wspólnot zakonnych na Kujawach w okresie

od przyjęcia chrztu przez Mieszka pod koniec XII w. Materiał ten pozwoli stwierdzić, kiedy zbudowano pierwsze chrześcijańskie obiekty sakralne na tym obszarze, a także czy ich pojawienie się jest kompatybilne z utworzeniem diecezji na Kujawach oraz zjawiskami, które odnotowano w obrządku pogrzebowym na analizowanych wcześniej kujawskich cmentarzyskach. Wreszcie, opierając się na rozpatrywanych świątyniach, trzeba będzie wskazać, kiedy zaistniała realna możliwość stworzenia pierwszych parafii i zbudowania tejże organizacji kościelnej najniższego szczebla. Nie bez znaczenia pozostaje w tym przypadku także próba określenia, jakimi powierzchniami dysponowano dla wiernych w poszczególnych kościołach, a także jak liczne były świątynie grodowe oraz wiejskie. W tej części opracowania celem badawczym powinno być również dokładne wskazanie genezy poszczególnych obiektów sakralnych, albowiem w literaturze przedmiotu, również tej najnowszej, niejednokrotnie próbowano postarzać poszczególne kościoły, robiąc to wbrew podstawie źródłowej i niejednokrotnie deprecjonując wagę źródeł archeologicznych czy ustaleń z zakresu historii sztuki. Wszystkie te dane muszą stanowić podstawę do wyjaśnienia tego, jak przebiegało powstanie, rozwój, a następnie stabilizacja struktur kościelnych na Kujawach w X–XII w.

Efektom pracy *Cuiavia Christiana. U progu chrześcijaństwa i Kościoła na Kujawach w X-XII wieku* powinien być obraz chrystianizacji tego obszaru w odniesieniu do Wielkopolski, czyli ideowego oraz politycznego centrum Piastów. Wnioski wynikające z określania tempa chrystianizacji omawianego terenu będą więc mogły stanowić wartościowy materiał porównawczy dla innych krain, składających się na domenę piastowską. Sądzę też, że rozpatrywana problematyka kujawskich cmentarzysk, grobów, tamtejszej obrzędowości pogrzebowej, struktur kościelnych i wreszcie konkretnych obiektów sakralnych pozwoli lepiej zrozumieć stopień wczesnej chrystianizacji.

2. Chronologia i geografia

Ramy chronologiczne pracy są dość szerokie i obejmują okres zamykający się w 234 latach. Dolną granicą dla omawianych zagadnień jest moment przyjęcia chrztu przez Mieszka I, a więc 966 r.¹ Wówczas to, za sprawą tego władcy, domena Piastów znalazła się w kręgu krajów chrześcijańskich. W związku z tym zapis *Mesco dux Polonie baptizatur*² stanie się wstępem do moich rozważań, albowiem wtedy rozpoczął się proces

¹ W ostatnich latach problem chrztu Mieszka I był wielokrotnie analizowany w literaturze przedmiotu, co miało w dużym stopniu związek z 1050. rocznicą tych wydarzeń, obchodzoną w 2016 r. Dla przypomnienia warto przywołać, że do problematyki chrztu nawiązywały chociażby takie prace, jak: K. Ożóg, *Chrzest Polski*, Kraków 2015; *Chrzest Mieszka I i chrystianizacja państwa Piastów*, red. J. Dobosz, M. Matla, J. Strzelczyk, Poznań 2017.

² *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, *Monumenta Poloniae Historica* [dalej cyt. MPH] n.s., t. V, Warszawa 1975, s. 5.

konwersji religijnej. Następne lata i stulecia to próby jak najszerszej chrystianizacji ludności zamieszkującej władztwo Piastów, z którymi mierzyli się kolejni władcy. Chcąc więc pokazać przebieg tego procesu, rozważania należy odnieść do dłuższego czasu, stąd obejmą one okres od 966 r. do końca XII w. W przypadku górnej granicy chronologicznej moich rozważań nie podaję konkretnej daty rocznej, ponieważ jej wskazanie byłoby trudne. Tak jak moment wejścia kraju Mieszka I w świat chrześcijańskiej Europy jest prosty do określania, tak trudno stwierdzić, kiedy zakończył się etap wstępnej chrystianizacji domeny piastowskiej. A jeszcze bardziej skomplikowane wydaje się wskazanie tej kolejnej fazy związanej z procesem chrystianizacji dla interesującego mnie obszaru Kujaw. Dlatego też górną granicę chronologiczną wyznaczam na koniec XII w., który to akurat moment dziejowy jest dla omawianego terenu niezwykle ważny, ponieważ po roku 1191 lub 1194 Kujawy stały się pierwszy raz osobnym księstwem pod rządami syna Mieszka Starego, Bolesława³. Mimo że był to krótki okres samodzielnego funkcjonowania Kujaw (i pewnie Bolesław pozostawał pod dużym wpływem swojego ojca), to zainicjował on wydzielanie się tego księstwa w osobny twór, a ów proces uwidocznił się w XIII w.

Jednak dla moich zainteresowań jeszcze bardziej kluczowy wydaje się koniec XII w., a to za sprawą poglądu Tadeusza Lalika, który właśnie do przełomu XII–XIII stulecia odnosił moment ukonstytuowania się na terenie władztwa Piastów parafii wiejskich⁴. Oczywiście w literaturze przedmiotu pojawiły się również zupełnie inne poglądy na temat początków tychże parafii⁵. Nie sposób jednak deprecjonować ostrożnego sądu T. Lalika, który zresztą nie był osamotniony w takim postrzeganiu problemu genezy parafii, o czym też jeszcze będzie mowa w dalszych partiach opracowania. Niewykluczone więc, że koniec XII w. był podstawowy dla pogłębiania chrystianizacji społeczeństw zamieszkujących władztwo Piastów, albowiem ewentualne tworzenie parafii wiejskich i szerszy kontakt ludności z przedstawicielami Kościoła mógł przyspieszyć proces utrwalania nowej wiary. Dlatego też celowe wydaje się zamknięcie podejmowanych rozważań na końcu XII w., aby nie wchodzić

³ J. Biernak, *Rola Kujaw w Polsce piastowskiej*, „ZK” 1 (1963), s. 38; Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej w XIII–XIV wieku*, Warszawa – Poznań 1974, s. 166; D. Karczewski, *Miejsce Kujaw w strukturze administracyjnej Polski (XII–XX wiek)*, [w:] *Dwie części Kujaw. Związki i podziały w dziejach regionu*, red. D. Karczewski, M. Krajewski, S. Roszak, Włocławek – Inowrocław 2001, s. 76; M. Przybył, *Mieszko III Stary*, Poznań 2002, s. 113, 115; M. Danielewski, *Sieć grodowa na Kujawach oraz jej funkcje od połowy X do końca XIII wieku*, Poznań 2016, s. 75–76; R. Biskup, *Dzieje średniowieczne*, [w:] *Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego*, red. A. Radziwiński, Toruń 2017, s. 195.

⁴ T. Lalik, *Organizacje sąsiedzkie średniowiecznej wsi polskiej – wieś, opole, parafia* (pierwotne wyd. z 1976 r.), [w:] *Studia średniowieczne*, red. A. Gąsiorowski, I. Skierska, Warszawa 2006, s. 35.

⁵ Niech przykładem takich poglądów będą prace następujących autorów: E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004, s. 24–25, 42; W. Kujawski, *Parafie diecezji włocławskiej. Archidziakonaty: kruszwicki i włocławski*, Włocławek 2014, s. 34–36. Oczywiście przytaczam w tym miejscu tylko wybrane prace, ponieważ problem genezy wczesnych parafii będzie jeszcze szczegółowo omawiany w dalszej części rozprawy.

już w obszar zagadnień związanych z rozwojem chrześcijaństwa, kiedy nowa religia docierała szerokim strumieniem do miejscowej ludności.

W przypadku przyjętej chronologii pracy wypada podkreślić, że niekiedy – w wyjątkowych sytuacjach – analizując genezę bądź chronologię danych cmentarzysk czy obiektów sakralnych, będą zmuszony przekroczyć górną granicę chronologiczną w postaci końca XII w. Zabieg taki uważam za uzasadniony, ponieważ np. niektóre kościoły w literaturze przedmiotu są podejrzewane o metrykę starszą niż trzynastowieczna, a w świetle analizy materiału źródłowego mogą okazać się młodsze. Żeby jednak przeprowadzić taką krytykę, muszę podjąć się rozważań nad tego typu obiektami, a wbrew pozorom w ostatnich latach wiele z takich trzynasto- lub nawet czternastowiecznych chrześcijańskich świątyn próbowano postarzyć⁶.

W omawianej pracy skupiam swoją uwagę naukową, zresztą nie po raz pierwszy, na obszarze Kujaw. Granice tej krainy określiłem już w jednej ze swoich poprzednich prac⁷, wobec czego nie będę tego szczegółowego wywodu w tym miejscu powtarzał. Podkreślę jedynie, że ze względu na fakt, iż chronologia pracy zamyka się między 966 r. a końcem XII w., dokonałem zasadniczo jednej poważnej zmiany w odniesieniu do tychże granic prezentowanych w poprzedniej książce. Mianowicie zrezygnowałem z omawiania obszaru położonego na prawym brzegu Wisły, a związanego z terenami znajdującymi się w XIII stuleciu w jurysdykcji kasztelanii słońskiej i włocławskiej. Badany więc teren Kujaw ograniczony jest na wschodzie i północy korytami rzek Wisły oraz Brdy, a na zachodzie rzek Noteć, Kwiciszownica i ciągu jezior (Janikowskie, Trłąg, Bronisław). Znacznie bardziej dyskusyjna jest granica południowa omawianego obszaru, ale na potrzeby tej pracy wystarczy wskazać, że Ślesin, Sompolno i Przedecz na pewno znajdowały się już poza Kujawami, która to kraina po raz pierwszy została wymieniona dopiero w „Bulli gnieźnieńskiej” z 1136 r.⁸ Tak nakreślone terytorium będzie więc obiektem moich dalszych badań.

3. Stan badań

W dotychczasowej literaturze przedmiotu problem Kościoła i początków chrześcijaństwa w Polsce wzbudzał ogromne zainteresowanie, czego wyrazem są liczne opracowania wydane w ostatnich latach, a uwzględniające zarówno materiał pisany,

⁶ Prym w ostatnich latach w takim postarzeniu obiektów sakralnych wiódł Witold Kujawski, zob. tamże, *passim*.

⁷ M. Danielewski, *Sieć grodowa*, s. 33–62. Wykreślenie tych granic spotkało się z polemiką, której autorem był T. Jurek, [rec.:] M. Danielewski, *Sieć grodowa na Kujawach oraz jej funkcje o połowy X do końca XIII w.*, Poznań 2016, „KH” 124 (2917), nr 1, s. 175 oraz moją repliką na uwagi recenzenta: M. Danielewski, *Odpowiedź na recenzję pióra Tomasza Jurka czyli o grodach raz jeszcze*, „KH” 125 (2018), nr 1, s. 107.

⁸ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* [dalej cyt. KDW], t. I, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877, nr 7.

jak i przede wszystkim archeologiczny⁹. Nie sposób oczywiście tych wszystkich rozpraw omówić, czy nawet streścić głównych tez w nich zawartych. Natomiast można pokusić się o stwierdzenie, że jeśli chodzi o ocenę tempa chrystianizacji władztwa Piastów i jej sukcesów, to zasadniczo w literaturze przedmiotu funkcjonują dwa poglądy na ten temat. Pierwszy, bardziej sceptyczny, w ramach którego podkreślano raczej słabe zaangażowanie Mieszka I w szerzenie chrześcijaństwa, i niską efektywność

⁹ Prezentuję tylko wybrane prace odnoszące się do tej problematyki i głównie te z ostatnich lat, nie sposób bowiem przedstawić pełnej literatury przedmiotu: S. Rosik, *Conversio gentis Pomeranorum. Studium świadectwa o wydarzeniu (XII wiek)*, Wrocław 2010; D.A. Sikorski, *Kościół w Polsce za Mieszka I i Bolesława Chrobrego*, Poznań 2011; P. Urbańczyk, *Mieszko Pierwszy tajemniczy*, Toruń 2012; D.A. Sikorski, *Parafie w średniowieczu*, [w:] *Wioski i parafie w średniowieczu*, red. M. Brzostowicz, M. Przybył, J. Wrześniński, Poznań – Łąd 2013; T. Jasiński, *Geneza i okoliczności chrztu Mieszka I w 966 roku*, „*Museion Poloniae Maioris*” 2 (2015); T. Jurek, *O czasie i okolicznościach chrztu Mieszka I*, „*Roczniki Historyczne*” 81 (2015); E. Skibiński, *Chrzest księcia Mieszka w źródłach historycznych*, „*Museion Poloniae Maioris*” 2 (2015); J. Strzelczyk, *Chrzest Polski, niektóre nowe spojrzenia i interpretacje*, „*Museion Poloniae Maioris*” 2 (2015); A. Buko, *1050-lecie chrześcijaństwa na ziemiach polskich. Państwo Mieszka I i problem wczesnej chrystianizacji Polski w perspektywie badań archeologicznych*, „*Nauka*” (2016), nr 2; M. Cetwiński, *Kościół i blade widmo pogaństwa. Średniowieczna historiografia o chrystianizacji ziem polskich*, [w:] *Kościół w dobie chrystianizacji*, red. M. Rębkowski, Szczecin 2016; J. Dobosz, *Mesco dux Polonie baptizatur – wejście władztwa piastowskiego do Respublica Christiana*, „*Poznańskie Studia Sławistyczne*” 10 (2016); H. Kóčka-Krenz, *Najstarsze kościoły poznańskiego grodu*, [w:] *Kościół w dobie chrystianizacji*, red. M. Rębkowski, Szczecin 2016; J. Strzelczyk, *Mieszko Pierwszy. Chrzest i początki Polski*, Poznań 2016; K. Skwierczyński, *Recepcja idei gregoriańskich w Polsce do początku XIII wieku*, (wyd. 2) Toruń 2016 (wyd. 1 z 2005); P. Urbańczyk, *Najstarsze materialne świadectwa chrystianizacji ziem polskich*, [w:] *Kościół, kultura, polityka w państwie pierwszych Piastów*, red. W. Graczyk, J.M. Marszalska, W. Fałkowski, L. Zynger, Warszawa – Ciechanów 2016; A.M. Wyrwa, *Uwagi do badań nad obrazem ugruntowywania się chrześcijaństwa na ziemiach polskich w świetle drewnianej i murowanej architektury od X do XIII wieku. Szkic problemu*, [w:] *Kościół, kultura, polityka w państwie pierwszych Piastów*, red. W. Graczyk, J.M. Marszalska, W. Fałkowski, L. Zynger, Warszawa – Ciechanów 2016; *Chrzest Mieszka I i chrystianizacja państwa Piastów*, red. J. Dobosz, M. Matla, J. Strzelczyk, Poznań 2017; M. Danielewski, *Were strongholds church centres in the tenth- and eleventh-century Piast realm?*, „*Historia Slavorum Occidentis*” 12 (2017), nr 1; M. Matla, *Czeskie wpływy w życiu religijnym i piśmiennictwie państwa piastowskiego w X–XI wieku*, Poznań 2017; S. Rosik, *Chryścianizacja Połabia i Pomorza (X–XII w.). Zarys procesu oraz strategii i praktyki misyjnej. Część I*, „*Historia Slavorum Occidentis*” 14 (2017), nr 3; tenże, *Chryścianizacja Połabia i Pomorza (X–XII w.). Zarys procesu oraz strategii i praktyki misyjnej. Część II*, „*Historia Slavorum Occidentis*” 14 (2017), nr 4; D.A. Sikorski, *Organizacja wczesnego polskiego Kościoła w pierwszej monarchii piastowskiej – niektóre problemy badawcze*, [w:] *Chrzest Mieszka I i chrystianizacja państwa Piastów*, red. J. Dobosz, M. Matla, J. Strzelczyk, Poznań 2017; P. Urbańczyk, *Tempo początków chrystianizacji ziem piastowskich*, [w:] *Chrzest Mieszka I i chrystianizacja państwa Piastów*, red. J. Dobosz, M. Matla, J. Strzelczyk, Poznań 2017; R. Michałowski, *Rygorizm religijny w Czechach i Polsce w początkowym okresie chrystianizacji*, [w:] *Animos labor nutrit. Studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Buko w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. T. Nowakiewicz, M. Trzeciecki, D. Błaszczuk, Warszawa 2018; P. Wiszewski, *Historyczne refleksje nad chrystianizacją Polski w kontekście funeralnym*, [w:] *Cmentarzyska – relacje społeczne i międzykulturowe. Funeralia Lednickie. Spotkanie 17*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrześniński, Poznań 2017; T. Jurek, *Biskupstwo poznańskie w wiekach średnich*, Poznań 2018; *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*, red. A. Buko, Warszawa 2019.

ewangelizacji poddanych również za rządów jego następców. Pogląd ten szczególnie mocno w ostatnich latach akcentowali Przemysław Urbańczyk¹⁰, Marek Cetwiński¹¹, Marzena Matla¹² czy Dariusz Andrzej Sikorski¹³. Z ustaleniami tymi w pewnym stopniu korespondują dane przedstawione przez Stanisława Bylinę, a dotyczące późnośredniowiecznej wsi polskiej, względem której jeszcze wówczas Kościół nadal musiał intensywnie działać, aby dotrzeć do całej społeczności wiejskiej¹⁴. Natomiast do grona optymistów co do powodzenia szybkiej misji chrystianizacyjnej, efektywności działań Mieszka I na polu zmiany religii i silnego zaangażowania tego władcy oraz jego następców w propagowanie nowej wiary należy przede wszystkim zaliczyć Andrzeja Bukę¹⁵, a w dalszej kolejności – Wojciecha Fałkowskiego¹⁶, Romana Michałowskiego¹⁷ czy Jerzego Strzelczyka¹⁸. W świetle powyższych uwag wydaje się więc, że kwestia tempa chrystianizacji władztwa Piastów wymaga jeszcze dalszych badań, aczkolwiek szczęśliwie problemem tym, jak widać z wcześniej przywołanego zestawienia, zajmuje się dość szeroka grupa uczonych.

Dotychczas nie prowadzono jednak szczegółowych badań nad tempem chrystianizacji obszaru Kujaw. Oczywiście problematyka tamtejszej organizacji kościelnej, obiektów sakralnych czy wczesnośredniowiecznych cmentarzysk interesowała uczonych, czego przykładem są liczne prace dotyczące tych zagadnień¹⁹. W związku

¹⁰ P. Urbańczyk, *Mieszko Pierwszy*, passim; tenże, *Najstarsze materialne świadectwa*, s. 99–114; tenże, *Jak (s)chowano*, s. 129–138; tenże, *Tempo początków chrystianizacji*, s. 185–197.

¹¹ M. Cetwiński, *Kościół*, s. 103–114.

¹² M. Matla, *Czeskie wpływy*, s. 59–76.

¹³ D.A. Sikorski, *Kościół w Polsce*, s. 103–105; tenże, *Wczesnopiastowska architektura sakralna (jako źródło historyczne do dziejów Kościoła w Polsce)*, Poznań 2012, s. 195–198. Por. tenże, *Organizacja wczesnego polskiego Kościoła w pierwszej monarchii piastowskiej – niektóre problemy badawcze*, [w:] *Chrzest Mieszka I i chrystianizacja państwa Piastów*, red. J. Dobosz, M. Matla, J. Strzelczyk, Poznań 2017, s. 214–217.

¹⁴ S. Bylina, *Chryścianizacja wsi polskiej u schyłku średniowiecza*, Warszawa 2002, passim (zwłaszcza s. 170–192).

¹⁵ A. Buko, *Chrześcijaństwo i pogaństwo. O problemach interpretacji odkryć archeologicznych związanych z początkami chrześcijaństwa na ziemiach polskich*, „Sl.A” 57 (2016), s. 13–48; tenże, *1050-lecie*, s. 7–32.

¹⁶ W. Fałkowski, *Senior bonus – Bolesław Chrobry jako wzór chrześcijańskiego władcy*, [w:] *Kościół, kultura, polityka w państwie pierwszych Piastów*, red. W. Graczyk, J.M. Marszalska, W. Fałkowski, L. Zynger, Warszawa – Ciechanów 2016, s. 27–39.

¹⁷ R. Michałowski, *Post dziewięcioletniowy w Polsce Chrobrego. Studium z dziejów polityki religijnej pierwszych Piastów*, „KH” 109 (2002), nr 1, s. 38–39; tenże, *Chryścianizacja monarchii piastowskiej w X–XI wieku*, [w:] *Animarum cultura. Studia nad kulturą religijną na ziemiach polskich w średniowieczu*, t. 1: *Struktury kościelno-publiczne*, red. H. Manikowska, W. Brojer, Warszawa 2008, s. 11–49; tenże, *Rygoryzm religijny*, s. 65–71.

¹⁸ J. Strzelczyk, *Chrzest Polski – zmiana cywilizacyjna i polityczna*, [w:] *Kościół, kultura, polityka w państwie pierwszych Piastów*, red. W. Graczyk, J.M. Marszalska, W. Fałkowski, L. Zynger, Warszawa – Ciechanów 2016, s. 13–25; tenże, *Mieszko Pierwszy. Chrzest*, s. 103–132.

¹⁹ Oczywiście wyliczam tylko kilka opracowań dotyczących tych tematów: J. Fijałek, *Ustalenie chronologii biskupów kujawskich*, Kraków 1894; B. Zielonka, *Cmentarzysko w Bodzanowie w powiecie aleksandrowskim*, „Przegląd Archeologiczny” 10 (1954–1956), s. 331–382; Z. Rajewski, *O wczesnośred-*

z tym część z tematów dotyczących np. konkretnych nekropoli zostało dobrze zbadanych. Jednak już całościowe rozpoznanie wszystkich cmentarzysk pozostawia wiele do życzenia, zresztą podobne wnioski można wysunąć względem obiektów sakralnych. Wobec tego za celowe należy uznać wspólne podjęcie tych wszystkich tematów, aby tym sposobem rozpoznać tempo chrystianizacji Kujaw w okresie od 966 r. po koniec XII w.

4. Struktura pracy

Opracowanie zostało podzielone na trzy główne rozdziały, a całość rozprawy poprzedza wstęp. Rozdział pierwszy pt. „Cmentarzyska i obrządek pogrzebowy na Kujawach” podzielono na trzy główne podrozdziały. W pierwszym z nich wytypuję cmentarzyska z terenu Kujaw, które będą obiektem dalszych rozważań. W części tej omówię także historię dotychczasowych badań nad tymi nekropolami. Kolejny podrozdział będzie dotyczył tempa chrystianizacji i chronologii pierwszych cmentarzysk szkieletowych, w ramach niego szczególną uwagę poświęcę wybranym chrześcijańskim zwyczajom funeralnym, zwracając jednak baczniejszą uwagę także na przedchrześcijańskie naleciałości obserwowalne w sferze sepulkralnej. Rozważania te w części odnoszącej się do cech chrześcijańskiego obrządku pogrzebowego zostaną oparte głównie na analizie źródeł pisanych, pochodzących przede wszystkim z terenu Europy Środkowo-Wschodniej, a w partii dotyczącej pochówków szkieletowych z terenu władztwa Piastów, datowanych na drugą połowę X i początek XI w., na ustaleniach archeologii. W ten sposób całościowo zarysuję problem tempa chrystianizacji, które to zagadnienie pełne odzwierciedlenie znajdzie w kolejnym podrozdziale. W ramach niego omówione będą cmentarzyska z terenu Kujaw w świetle badań nad konwersją religijną, a podjęte zostaną takie zagadnienia, jak: najstarsze cmentarzyska szkieletowe na Kujawach, nekropole/groby ciałopalne, cmentarzyska przykościelne, dary grobowe, trzynny, wyposażenie osobiste związane ze sferą kultu chrześcijańskiego i pogańskiego, wyposażenie grobowe, wschodnia orientacja zmarłych, pochówki z układem ciał na plecach i z rękami

niowiecznych grobach popielnicowych w Wielkopolsce i na Kujawach, „WA” 25 (1958), z. 3, s. 197–201; S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej. Wizytacje diecezji kujawskiej pomorskiej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 10 (1965), s. 33–206; Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw*, s. 5–60; A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*, Wrocław 1974, passim; M. Michalski, *Ustanowienie i wczesne dzieje biskupstwa kujawskiego*, [w:] *Scripta minora*, t. I, red. B. Lapis, Poznań 1996, s. 83–108; K. Hewner, *Kolegiata św. Piotra i Pawła w Kruszwicy*, Kruszwica 1998; też, *Kościół św. Małgorzaty w Kościelcu Kujawskim*, Inowrocław 1998; Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000, passim; J. Gręźlikowski, *Działalność kościelna biskupów wrocławskich w okresie kujawsko-kaliskim diecezji*, „Prawo Kanoniczne” 56 (2013), nr 3, s. 103–167; W. Kujawski, *Parafie diecezji wrocławskiej; Bodzia. A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland*, ed. by A. Buko, editorial assistant D. Cyngot, Leiden – Boston 2015; R. Biskup, *Dzieje średniowieczne*, s. 211–233.

skrzyżowanymi na miednicy. Każdy z podrozdziałów zakończę konkluzjami w postaci wyliczonych punktów.

Rozdział drugi pt. „Organizacja kościelna na Kujawach w X–XII wieku” został podzielony na dwa podrozdziały. W pierwszym z nich będzie rozpatrywana tematyka powstania diecezji na Kujawach i tutaj szczególnie dokładnie zajmę się problemem genezy oraz liczby tamtejszych biskupstw. Kolejny podrozdział zostanie poświęcony zagadnieniu archidiakonatów i dekanatów na Kujawach oraz przede wszystkim wczesnym parafiom (organizacji parafialnej). Szczególnie ważna będzie ta ostatnia część podrozdziału, ponieważ w ramach niej postaram się wyjaśnić, czy dla władztwa Piastów można mówić o wczesnej organizacji parafialnej, sięgającej swoimi początkami już panowania Bolesława Chrobrego. W kontekście tych rozważań poświęcę także uwagę najstarszej architekturze sakralnej z obszaru Wielkopolski, co powinno wskazać, czy uzasadniony jest sąd o istnieniu wczesnych parafii na terenie władztwa Piastów. Podobnie jak w rozdziale pierwszym, również tutaj każdy podrozdział zostanie zakończony wyliczonymi konkluzjami.

Rozdział trzeci pt. „Pierwsze kościoły i najstarsze wspólnoty zakonne na Kujawach” podzieliłem na dwa główne podrozdziały, które poprzedza wstęp. Ta partia tekstu stanowić będzie w dużym stopniu uzupełnienie podejmowanych w poprzednim rozdziale rozważań nad wczesnymi parafiami (organizacją parafialną), ale już tylko i wyłącznie w odniesieniu do Kujaw. Wszystkie interesujące mnie kościoły i klasztory zostaną omówione w dwóch blokach chronologicznych: pierwszym, gdzie znajdują się obiekty z X–XI w., i drugim, ze świątyniami z XII w. Wśród prezentowanych kościołów znajdują się również takie, które są młodsze niż obiekty dwunastowieczne, ale których genezę w ostatnich latach próbowano przesunąć na X, XI lub XII stulecie. Całość tej części rozważań zostanie podsumowana w konkluzjach.

Rozprawę będzie zamykało zakończenie oraz bibliografia, a dopełnieniem stanie się wykaz skrótów bibliograficznych, a także niezbędne przy tego typu pracy indeksy oraz anglojęzyczne streszczenie.

*

Na koniec chciałbym podziękować osobom, bez których książka ta nie powstałaby. Szczególne podziękowania należą się prof. dr. hab. Józefowi Doboszowi i prof. dr. hab. Hannie Marii Kóćce-Krenz z UAM w Poznaniu, którzy w trakcie pisania rozprawy udzielali mi licznych rad i wskazówek. Pragnę także wyrazić swoją wdzięczność dr. hab. Marzenie Matli za liczne podpowiedzi oraz cenne uwagi, a Kolegom z nieoficjalnego seminarium – dr. Przemysławowi Kalecie, dr. Robertowi Tomczakowi i dr. Łukaszowi Szemplińskiemu za burzliwe naukowe dyskusje. Oprócz tego podziękowania za pomoc w dostępie do licznych źródeł, niepublikowanych materiałów oraz opracowań składam: dr. Ewie Bokinieć, mgr Elżbiecie Dygaszewicz, mgr Katarzynie Kilinowskiej, dr. Magdalenie Poklewskiej-Kozieł, mgr Patrycji Silskiej, mgr Tama-

rze Zajączkowskiej, mgr. Krzysztofowi Błaszczykowi, mgr. Leszkowi Kucharskiemu, dr. Maciejowi Przybyłowi, mgr. Jakubowi Śliwińskiemu i mgr. Marcinowi Woźniakowi. Nieoceniona była także życzliwość instytucji, które wyraziły zgodę na zapoznane się z danymi materiałami źródłowymi i dokumentacją archeologiczną oraz na ich publikację w formie rycin (Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu, Firma Archeologiczna Artefakt Krzysztof Błaszczyk, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Muzeum im. Jana Kasprowicza w Inowrocławiu, Muzeum Okręgowe w Toruniu, Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków Delegatury w Bydgoszczy oraz we Włocławku). Na koniec wspomnieć wypada o jeszcze jednej osobie, starym druhu z Kujaw – mgr. Jacku Wrzesińskim, z którym długie dyskusje, toczone w gmachu Rezerwatu Archeologicznego Gród w Grzybowie, znalazły odzwierciedlenie w prezentowanej rozprawie.